सन्धिभेऽर्थक्षतिरन्तरस्थौ
भीतिरिष्टमनसो ननु गर्भे ।"
अथ सुदर्शनगणपतौ रथचक्रम् ।
"पुष्ये पुनर्वसुज्येष्ठानुराधा रेवती द्वयोः ।
अवमादित्रिभे हस्तत्रितये रोहिणोत्तरे ।
सार्के सौम्यदिने सौम्यविलग्ने रथकर्म्म सत् ॥"
अथ ज्योतिःसागरे रथचक्रम् ।
"रथाकारं लिखेच्चक्रं भानुभादौ विलोकयेत् ।
रथाग्रे त्रीणि रक्षाणि रुद्रिमार्गे प्रदापयेत् ॥
मध्ये मृत्युर्जयं चक्रे सन्धिदक्षे महद्भयम् ।
रथाग्रे च महोत्पातं मध्ये चैव सुखप्रदम् ॥"
इत्यार्य्येषु ज्योतिश्चिद्दलभरामेण कृताः शुभा दिग्रः । * । अस्यार्थः । अथानन्तरं धीराः स्यन्दनानां रथानां अखिलं सम्पूर्णं विधानं कार्य्यमाहुः कथयन्ति । केषु लोलसंज्ञानि स्वाति पुनर्वसुः श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा एतानि । मैत्रसंज्ञानि मृगशिरा रेवती चित्रा अनुराधा एतानि । लघुसंज्ञानि हस्ता अश्विनी पुष्या अभिजित् एतानि । जिष्णुरिन्द्रस्तद्वं ज्येष्ठा को ब्रह्मा तद्वं रोहिणी एतेषु नक्षत्रेषु । पुनः केषु सेनसदुग्रेषु इनः सूर्य्यः तेन सह वर्त्तमानेषु । सतां शुभग्रहाणां द्युषु वारेषु । पुनः कस्मिन् साधुराशिवति शुभग्रहराशियुक्ते अङ्के लग्ने सति । पुनः कैः वशा स्त्री सप्तमं स्थानं अस्तु चतुर्थं तपः नवमं एतद्भवनस्थैः साधुभिः शुभग्रहैरिति । अथ रथचक्रे नक्षत्रस्थापनम् । उच्चेति । उच्चदृष्टिः सूर्य्यस्य करैः किरणैः कीर्णं व्याप्तं पुरं कन्यामङ्कीयस्वभागप्रदेशं यस्य तत्र तदचक्रेति तस्मात् अर्थात् सूर्य्याक्रान्तनक्षत्रात् अनसः शकटस्य बलयचक्रं तस्मात्यात् अयभागमारभ्य आविमर्थं मध्यभागपर्य्यन्तं सुधिया ऋक्षवलयं भचक्रं देयं न्यासीकर्त्तव्यं किम्भूतं ऋक्षवलयं नवभागं नवभिर्भागैः स्थितमिति यावत् । पुनः किंभूतं सयभागनिश्चितभ्रमं वामभागेन याम्यभ्रमणमिति । अथास्य फलम् । अनसः शकटस्य अग्रमे अग्रगतवर्त्तमाने चन्द्रनक्षत्रे सङ्कटः युद्धं भवति । कूबरोडुनि युगन्धरगते वर्त्तमाननक्षत्रे अन्तो मृतिः मरणं भवति । रथाङ्गे चक्रयुग्मे जयो भवति । सन्धिमे सन्धिगतनक्षत्रे अर्थक्षतिः द्रव्यहरणं भवति । अन्तरस्थौ मध्यवत्यागतनक्षत्रे भीतिभयो भवति । गर्भे मध्यभागगतनक्षत्रे इष्टं शुभं भवति । ननु निश्चितमिति । अन्यत् सुगमम् ।

रथकः, पुं, (रथ इव प्रतिकृतिः । कन् ।) मन्दिरावयवविशेषः । यथा,—
"अष्टकांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः ।
परिधेर्गुणभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् ।
तत्तृतीयेन वा कुर्य्यात् रथकानान्तु निर्गमम् ।
रामत्रयं स्थापनीयं रथकत्रितये सदा ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ।

रथकन्या, स्त्री, (रथानां समूह इति । "जनखलादिगोरथेति ।" इति मुग्धबोधसूत्रेण कन्यः । टाप् ।) रथसमूहः । तत्पर्य्यायः । रथव्रजः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ । (रथकन्या । इति याज्ञिनिः । ४ । २ । ५१ ।)

रथकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । रथानां करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ।

रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । कृ + अण् ।) रथनिर्म्माणकर्त्ता । कुसार इति भाषा । स तु करणीगर्भे माहिष्याज्ञातः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।
"स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं
मेधायै रथकारं धैर्य्याय तक्षाणम् ।"
"रथकारं माहिष्येण करिष्यां जातम् ।"
इति तद्भाष्ये महीधरः ।) तत्पर्य्यायः । तक्षा २ वर्द्धकिः ३ त्वष्टा ४ काष्ठतट् ५ । इत्यमरः । सूत्रधारः ६ वड्डकी ७ रथकरः ८ काष्ठतक्षकः ९ । इति शब्दरत्नावली ।

रथकुटुम्बी, [न्] पुं, (रथं कुटुम्बयितुं धारयितुं शीलमस्य । णिनिः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् । तदस्यास्तीति । इनिः ।) सारथिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ।

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणमस्य ।) तालविशेषः । यथा,—
"अश्वक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ।
सूर्य्यक्रान्तो विधुक्रान्तो बलभिन्नागपत्रकः ॥
इति पञ्चमहीनानां संज्ञाः सप्त क्रमाच्छताः ॥"
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भोऽस्य ।) स्कन्धवाह्यानम् । नररथः । तत्पर्य्यायः । कर्णीरथः २ प्रवहणम् ३ डयनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

रथगुप्तिः, स्त्री, परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य सन्नाहवद्वारणकादिद्रव्यम् । रथस्य गुप्तिः काष्ठादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् । तत्पर्य्यायः । वरूथः २ । इत्यमरः भरतश्च ॥

रथगोपनं, क्ली, (रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हलायुधः ॥

रथचरणः, पुं, (रथचरणं चक्रं तदेव नामास्य ।) चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, क्ली, रथस्य चरणः ।) रथचक्रम् । यथा,—
"रथः शौरी बला शुभ्रतिरगेन्द्रो ध्वजरथो
रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शूर इति ।"
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

रथद्रुः, पुं, (रथनामा द्रुः । बहु, रथस्य द्रुर्द्रुमः । तत्रोपयोगित्वात् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ । (तथास्य पर्य्यायः ।
"तिनिशः स्यन्दनो नेमी रथद्रुर्द्वङ्गुलस्तथा ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रथन्तरः, त्रि, रथेन तरति यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (कल्पविशेषे, पुं । यथा, मत्स्यपुराणे । ५३ । ३३—३४ ।
"रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य यत् ।
सावर्णिना नारदाय कथितं हरिसंयुतम् ॥
यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते सुतः ।
तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ॥"
रथेन तरतीति । तॄ + "संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ।" ३ । २ । ४६ । इति खच् । मुमच । अत्र युतपत्तिमात्रम् । नत्वयवार्थानुगमः । सामभेदे, क्ली । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २५ ।
"जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथन्तरे सूर्य्यं पर्य्यपश्यत् ॥"
"रथन्तरे एतन्नामके साम्नि ।" इति तद्भाष्ये सायणः । स्त्रियां ङीप् । रथन्तरी । पौरवस्य ऐलिनस्य भार्य्या । यथा, महाभारते ।१।९४।१७।
"रथन्तर्य्यां सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।
ऐलिनो जनयामास दुष्मन्तप्रभृतीन् नृपान् ॥")

रथपर्य्यायः, पुं, (रथः पर्य्यायो यस्य ।) वेतसवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य वेतसशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः ।) चक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रथपा, स्त्री, नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथयात्रा, स्त्री, (रथेन भगवतो यात्रा ।) आषाढ़शुक्लद्वितीयायां श्रीजगन्नाथस्य रथारोपणरूपोत्सवः । यथा, स्कन्दपुराणे ।
"आषाढ़स्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
यात्रोत्सवं प्रवर्त्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ॥
तथा ।
ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा मा प्रीतये मम ।
मां जगन्नाथम् । सा यात्रा ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥
"नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः ।
रथयात्रेव यात्रायां सुखेत्याह प्रजापतिः ॥"
इति यात्रातत्त्वम् ॥०॥
अन्यत् यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रथाङ्गं, क्ली, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ७ । ४१ ।
"रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे
विलोलघण्टाकवितेन नागः ॥"
रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १४ । ८२ । १३ ।
"ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्रहयेषु च ।
अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥"
सुदर्शनचक्रम् । यथा, माघे । १ । २१ ।
"रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-
न्दधित्विषः संवलिता विरेजिरे ॥")

रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः । (यथा, नैषधे । १९ । ३५ ।
"विरहतरलिताङ्गा बद्धाडयन्त्यतिविडला-
मिह सहचरीं नामयाहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥")